

KONRAD GRACZYK

Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytetu Śląskiego
Biuro Badań Historycznych IPN
w Warszawie
ORCID: 0000-0002-0991-2036

HUBERT MIELNIK

Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
ORCID: 0000-0002-6299-742X

OKUPACYJNE PRAWO, SĄDY I ADMINISTRACJA NA ZIEMIACH POLSKICH POD WŁADZĄ NIEMIECKĄ 1939–1945 – STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

OCCUPATION LAW, COURTS AND ADMINISTRATION IN POLISH
LANDS UNDER GERMAN RULE 1939–1945 – STATE OF RESEARCH
AND RESEARCH POSTULATES

Streszczenie: Artykuł dotyczy prawodawstwa okupacyjnego, autorzy pominęli tematykę struktur administracyjnych i sądowych Polskiego Państwa Podziemnego i jego działalności w tej dziedzinie. Omawianą problematykę podzielono na trzy obszary: ustroj i prawo, sądownictwo oraz administrację. Ze względu na różnice ustroju prawnego, w każdym z nich osobno omówiono Generalne Gubernatorstwo oraz ziemie wcielone do III Rzeszy, przedstawiając kolejno stan badań i postulaty badawcze. Z uwagi na mało zaawansowany stan wiedzy oraz ograniczoną objętość artykułu zrezygnowano z opisu ziem polskich, które we wrześniu 1939 r. zostały zajęte przez ZSRS, a w 1941 r. znalazły się na obszarach Komisariatu Rzeszy Wschód i Komisariatu Rzeszy Ukraina. Autorzy zaproponowali podjęcie w przyszłości badań opartych nie tylko na analizie aktów prawnych (sfery normatywnej – teoretycznej), ale przede wszystkim na badaniu praktyki, zapisanej w aktach sądowych,

a także opracowanie syntezy uogólniającej problemy prawa i administracji (także w kontekście innych krajów okupowanych) i wskazującej, jaka była rola prawa i sądów w realizacji celów polityki nazistowskiej.

Słowa kluczowe: prawo, sądownictwo, administracja, Generalne Gubernatorstwo, III Rzesza, postulaty badawcze

Abstract: The article concerns German occupation legislation: it does not, however, discuss the subject of the administrative and judicial structures of the Polish Underground State and its activities in this field. The discussed issues are divided into three areas: the political system and law, judiciary and administration. Due to the differences in the legal system, the article discusses those three areas separately in respect to the General Governorate and the lands incorporated into the Third Reich. Within each of the areas, the state of research and research postulates were presented separately. The lack of research, the little-advanced state of knowledge and limited scope of the article caused the description relating to the Polish lands occupied by the USSR in September 1939 and in 1941 incorporated to the Reich Commissariats East and Ukraine to be omitted in this study. The authors presented research postulates, proposing to undertake research based not only on the analysis of legal acts (normative – theoretical sphere), but primarily on the study of practice recorded in court files. The authors also formulated a general postulate, based on the presentation of detailed research, elaboration and development of a critical overview generalizing the problems of law and administration (also in the context of the other occupied countries), which would indicate the role of law and courts in the implementation of Nazi policy goals.

Keywords: law, judiciary, administration, General Governorate, Third Reich, research postulates

WPROWADZENIE

W powszechnym przekonaniu III Rzesza, a za nią Generalne Gubernatorstwo (GG) były państwami, w których nie obowiązywało prawo (*Unrechtsstaat*), sądy służyły jako instrument polityki terroru, a administracja stanowiła wyłącznie przedłużenie aparatu partyjnego. Takie podejście przez długi czas skutkowało brakiem zainteresowania szeroko pojętą problematyką prawną ze strony autorów zarówno prac analitycznych, jak i syntez. W tych ostatnich w ogóle lub prawie w ogóle nie poruszano problematyki niemieckiego sądownictwa. Podawano np. liczbę osób rozstrzelanych, zatrzymanych,

skonfiskowanego mienia itd., nie do końca dochodząc, jakie mechanizmy rządziły tymi zdarzeniami, a przecież co najmniej część z nich wynikała z jakichś aktów normatywnych. Rzeczywistość okupacyjna była złożona i nie da się jej sprowadzić wyłącznie do zanegowania istnienia porządku prawnego.

Nowe przepisy, wprowadzane przez nie zmiany w stosunku do stanu przedwojennego, możliwości odwołań od formalnych decyzji władz, funkcjonowanie sądów i urzędów – wszystko to stanowi część obrazu życia w omawianym okresie. Uwzględnianie i próby zrozumienia prawnej strony procesów zachodzących pod okupacją niemiecką – nie tylko zbrodniczych, jak tworzenia gett, lecz także politycznych czy administracyjnych – może przynieść nowe spostrzeżenia i interpretacje badawcze. Prawnicy mogą poszerzyć wiedzę na temat działania jurysprudencki w skrajnych, totalitarnych warunkach, jej instrumentalizacji, ale także odporności niektórych jej obszarów. Historycy natomiast mogą zyskać lepsze zrozumienie pewnych działań, sposobów używania norm prawnych do regulacji wybranych obszarów życia pod okupacją niemiecką. Nie chodzi oczywiście o wykazanie, że państwo nazistowskie było praworządne, lecz raczej o podjęcie tej problematyki bez przyjętego z góry założenia o jego totalnej „bezprawności”.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na aktualny stan badań w omawianej dziedzinie oraz wskazanie, co jeszcze pozostaje do zrobienia. Mamy świadomość konieczności wyjścia poza sferę czysto normatywną, dlatego postulujemy podjęcie badań opartych nie tylko na analizowaniu aktów prawnych, a więc sfery teoretycznej, lecz przede wszystkim podbudowanych poznaniem ówczesnej praktyki.

Problematykę tego studium podzieliliśmy na trzy obszary: ustrój i prawo, sądownictwo oraz administrację. W każdym z nich wydzieliliśmy kwestie dotyczące GG i ziem wcielonych do Rzeszy, a w ich obrębie oddzielnie przedstawiliśmy stan badań i postulaty na przyszłość. Z uwagi na relatywnie skromny stan wiedzy oraz ograniczenia objętościowe niniejszego artykułu zrezygnowaliśmy z opisu ziem polskich, które w 1941 r. znalazły się w strukturach Komisarjatu Rzeszy Wschód i Komisarjatu Rzeszy Ukraina. W trakcie opracowywania dziejów tych obszarów nie skupialiśmy się na prawie i administracji, zatem siłą rzeczy musielibyśmy przywołać jedynie publikacje o charakterze ogólnym, niewnoszące szczegółowej znajomości tych terenów, powszechnie znane badaczom zainteresowanym omawianym okresem.

W niniejszej pracy staraliśmy się zebrać najnowszą literaturę naukową dotyczącą omawianych kwestii i przedstawić jej wartość poznawczą. Wskazaliśmy istniejące luki w wiedzy oraz sformułowaliśmy postulaty dotyczące przyszłych badań. Podobny artykuł opublikował w ostatnich latach Andrzej Wrzyszczyk, ale skupił się wyłącznie na problematyce sądownictwa w GG¹. Postulaty badawcze sformułował także Stanisław

¹ A. Wrzyszczyk, *Sądy na ziemiach polskich w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945)*. Najnowsze opracowania tematu, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2020, t. 23, s. 35–54.

Salmonowicz², a ogólnie o potrzebie podjęcia nowych prac pisali Zygmunt Mańkowski³ i Marian Sworzeń⁴.

W tej rozprawie ograniczyliśmy się do prawa, sądów i administracji, które obowiązywały lub działały na mocy decyzji okupanta niemieckiego. Pominięcie działalności Polskiego Państwa Podziemnego oraz jego struktur administracyjnych i sądowych wynika ze specyfiki związanych z nimi problemów badawczych i źródeł, a także ograniczonej objętości tego artykułu. Uważamy, że kwestie odnoszące się do szeroko pojętej konspiracji powinny zostać opracowane oddzielnie, na odpowiednim poziomie szczegółowości.

USTRÓJ I PRAWO

GENERALNE GUBERNATORSTWO

STAN BADAŃ

Generalne Gubernatorstwo nie miało ram prawnych przewidzianych przez konwencje międzynarodowe. Nie było ani państwem, ani klasyczną formą okupacji. Niektórzy autorzy szukali w jego ustroju analogii do niemieckich rozwiązań kolonialnych, sam Hans Frank określał je jako *Nebenland*, tj. kraj przyboczny Rzeszy. Powodowało to trudności w określeniu statusu tej jednostki terytorialnej już w trakcie trwania okupacji, także wśród prawników niemieckich⁵. W każdym razie był to odrębny od Rzeszy obszar prawny. Obowiązywało na nim przedwojenne prawo polskie, ale tylko o tyle, o ile nie sprzeciwiało się postanowieniom władz niemieckich. Stosowały one prawo obowiązujące w Rzeszy. Ponadto niektóre najwyższe organy władz w Berlinie oraz generalny gubernator mieli możliwość wydawania nowych praw. Stworzono więc system chaotyczny, multcentryczny, uzupełniany przez liczne niepublikowane akty, określane jako prawo powielaczowe⁶.

² S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 3, s. 348–357.

³ Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje [w:] Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 155–158.

⁴ M. Sworzeń, *Sędziowie w podbitym kraju. Oficjalne sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1999, z. 128, s. 38–53.

⁵ Np. Albert Weh, odpowiedzialny za ustawodawstwo GG, pisał: „Osobliwość Generalnego Gubernatorstwa nie daje się wyczerpująco scharakteryzować przekazanymi pojęciami prawa o państwie i prawa narodów. Stanowi ono swego rodzaju twór prawny”. A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941, A120, s. 1.

⁶ Na tzw. prawo powielaczowe składały się niepublikowane pisma o różnej nazwie, mające charakter norm powszechnie obowiązujących – okólniki, decyzje, zarządzenia, pisma bez nazwy. Pochodziły one od organów władzy niemieckiej, a ich rozpowszechnianie odbywało się poprzez kopiowanie na powielaczu i rozsyłanie do wybranego kręgu adresatów. H. Mielnik, *Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek*

Ukazanie całej sfery normatywnej GG utrudnia zniszczenie przez władze części dokumentów u kresu okupacji⁷. Zarówno więc ustroj, jak i system prawa tego tworu państwowego są dla naukowców zagadnieniami skomplikowanymi.

Pierwsze analizy prawne, odnoszące się do GG, były prowadzone jeszcze w okresie okupacji. Departament Sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego publikował co kwartał przegląd ustawodawstwa, opatrzone właściwym komentarzem⁸. Pierwszym naukowym opracowaniem, zawierającym analizę prawnej strony niemieckiej okupacji na tym obszarze, była monografia Rafała Lemkina *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*⁹. Jej dużą zaletą, oprócz znanego i powszechnie cenionego wkładu w stworzenie koncepcji zbrodni ludobójstwa, było zestawienie różnych rozwiązań prawnych, stosowanych przez nazistowskie Niemcy na zajętych terenach. Pod tym względem wspomniana praca pozostaje aktualna, a jej szeroki zakres terytorialny jest imponujący. Porównawczy charakter ma opracowanie Diemut Majer, której zamysł polegał na przedstawieniu cech dyskryminacyjnych nazistowskiego prawa. Jej opracowanie, zatytułowane *Narodowo obcy*¹⁰, zawiera także uwagi dotyczące ogólnych cech systemu prawa i ustroju GG.

W okresie PRL najważniejszą pracą analityczną był jeden z tomów serii „Documenta Occupationis” autorstwa Karola M. Pospieszalskiego¹¹, który zawierał akty prawne dotyczące GG. Duże znaczenie poznawcze miały także publikacje ekspertyz przygotowanych przez znamienitych badaczy przy okazji procesów toczących się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym¹². Przed 1989 r. wydano także wiele artykułów wspomnieniowych i martyrologicznych, dotyczących adwokatury czy notariatu¹³. Publikacje te zawierały pewne informacje o prawie obowiązującym w GG i praktyce jego stosowania.

prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945), „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, t. 44, nr 3, s. 109.

⁷ D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009, s. 356, 362. Warto przywołać także inną biograficzną pozycję dotyczącą Hansa Franka: K. Grünberg, B. Otręba, *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001.

⁸ Przechowywane są w zasobach Archiwum Akt Nowych w zespole Delegatury Rządu RP na Kraj.

⁹ Najnowsze polskie wydanie: R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, tłum. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanckoroński, M. Madej, M. Grabski, Warszawa 2023.

¹⁰ D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, tłum. T. Skoczny, Warszawa 1989.

¹¹ K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, cz. 2: Generalna Gubernia, wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958.

¹² Zawarte w tomie 2 *Ekspertyz i orzeczeń przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

¹³ M. in.: Z. Krzemiński, *Adwokatura polska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „Palestra” 1976, nr 2; J. Markiewicz, *Walka i męczeństwo adwokatów Izby Lubelskiej w latach wojny i okupacji 1939–1945*, „Palestra” 1974, nr 7; W. Mróz, *Notariat polski w latach 1939–1951*, cz. 1, „Rejent” 2004, nr 6; K. Pędowski, *Egzamin adwokacki w okresie okupacji niemieckiej*, „Palestra” 1993, t. 37, nr 5–6; A. Wrzyszczy, *Notariat w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945) – stan prawny*, „Rejent” 1997, nr 11.

Przełomem w badaniach omawianej problematyki była monografia Wrzyszcza *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, wydana w 2008 r.¹⁴ Oprócz zaprezentowania wspomnianego w tytule sądownictwa, autor przedstawił analizę podstaw systemu prawa wraz z opisem jego źródeł, procesu ustawodawczego oraz statusu GG. Wcześniej wyniki jego prac były udostępniane w krótszych formach¹⁵. Warto zwrócić uwagę także na inne studia tego uczonego, poświęcone problematyce hierarchii źródeł prawa¹⁶, ustawodawstwu antyżydowskiemu¹⁷, wykładni prawa sądowego¹⁸, odrębnościom ustawodawczym dystryktu Galicja¹⁹, a także na artykuł, w którym zebrał on poglądy niemieckich prawników na temat ustroju i prawa GG wykładane na łamach czasopisma „Deutsches Recht”²⁰.

Interesujące uwagi o charakterze uogólniającym poczynił w omawianej materii Wacław Uruszcak²¹. Wyróżnił on i opisał następujące funkcje prawa w GG: publicznego terroru (megarepresyjną), segregacyjną, legitymizacyjną, eliminacyjną, eksploatacyjną, ekspropriacyjną i eksterminacyjną. Hubert Mielnik scharakteryzował omawiane ustawodawstwo z perspektywy teoretycznoprawnej jako zjawisko dynamiczne²². Wyróżnił następujące jego cechy dystynktywne: polityzację, kolonializm, partykularyzm, niepewność formalną (proceduralną), niepewność aksjologiczną (relatywizm prawny) oraz niejasność. Według niego porządek prawny w GG stanowił zaprzeczenie wypracowanych na przestrzeni wieków legalistycznych zasad, gwarancji i wartości i był wyrazem kolonializmu prawnego. Podkreślił także, że nie można utożsamiać „prawa Generalnego Gubernatorstwa”

¹⁴ A. Wrzyszcza, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

¹⁵ M.in. idem, *Tworzenie okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2003, t. 8, s. 247–270.

¹⁶ Idem, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 695–708.

¹⁷ Idem, *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.

¹⁸ Idem, *Kształtowanie wykładni prawa sądowego w praktyce funkcjonowania sądownictwa okupacyjnego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Omnia sunt interpretanda. Teoria i dogmatyka prawnicza. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Leszczyńskiemu*, red. A. Korybski, B. Liżewski, Lublin 2023, s. 463–476.

¹⁹ Idem, *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)* [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych. Augustów, 15–18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 689–701.

²⁰ Idem, *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annale Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (*Ius*) 2019, t. 66, nr 1, s. 439–450.

²¹ W. Uruszcak, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12, s. 686–700.

²² H. Mielnik, *Nazistowski kolonializm prawny...*, s. 101–132.

i „rozporządzeń generalnego gubernatora” z „prawem obowiązującym w Generalnym Gubernatorstwie”. To ostatnie pojęcie jest szersze i obejmuje także część przedwojennego ustawodawstwa polskiego z odesłaniami do apolitycznej aksjologii.

Sytuację prawną obywateli II Rzeczypospolitej na omawianym terenie scharakteryzował Maciej Mitera²³. W swojej publikacji zawarł także uwagi dotyczące ustroju GG, systemu prawa i procesu jego stanowienia oraz organizacji wymiaru sprawiedliwości. Bardzo wartościową recenzję tej pracy przedstawił Salmonowicz²⁴. Publikowano także analizy poszczególnych działów prawa. Erudycyjny artykuł, poświęcony problematyce podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich, przedstawił Leonard Górnicki²⁵, prawo gospodarcze i socjalne w latach 1939–1940 w GG scharakteryzował Roman Gieroń²⁶, prawo rodzinne – Karol Dąbrowski i Andrzej Wrzyszczy²⁷, a status prawny dziecka w ustawodawstwie GG – Mielnik wspólnie z Wrzyszczem²⁸. Dąbrowski przeanalizował także normy z zakresu prawa łowieckiego²⁹.

W sumie ocenić można stan opisanie i analiz systemu prawa w GG jako dobry. Wiemy, na jakich zasadach było oparte, jak było tworzone, jakie były relacje pomiędzy jego poszczególnymi źródłami i jakie funkcje miało spełniać. Cały czas powstają także nowe pozycje, zawierające przedstawienie omawianej problematyki z różnej perspektywy. Jednak nadal można zauważyć zbyt małe zainteresowanie tymi kwestiami ze strony badaczy z innych państw.

POSTULATY BADAWCZE

Aktualny stan badań jest dobrym punktem wyjścia do rozpoczęcia prac komparatystycznych, obejmujących porównania statusu prawnego GG i innych ziem, zarówno polskich,

²³ M. Mitera, *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017.

²⁴ S. Salmonowicz, *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3, s. 527–549.

²⁵ L. Górnicki, *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4, s. 71–118.

²⁶ R. Gieroń, *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4, s. 137–153.

²⁷ K. Dąbrowski, A. Wrzyszczy, *Das Familienrecht im Generalgouvernement* [w:] *Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015, Toruń*, red. D. Janicka, Toruń 2016, s. 141–162.

²⁸ H. Mielnik, A. Wrzyszczy, *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1, s. 89–114.

²⁹ K. Dąbrowski, *Das Jagdrecht im Generalgouvernement 1939–1945* [w:] *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land Law and Economics in Urban and Rural Environment: Neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum 9th Conference in Legal History in the Baltic Sea Area 16.–20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland 16–20 May 2018 in Tallinn, Sagadi and Tartu, Estonia*, red. M.L. Sootak, F.L. Schäfer, Peter Lang 2020.

jak i należących do innych państw, które znalazły się pod okupacją niemiecką. Chodziłoby o kontynuowanie i poszerzenie analiz zapoczątkowanych przez Lemkina, ale w taki sposób, aby zrealizować cele badawcze z obszaru historii prawa. Zakres tych badań powinien obejmować m.in. stosowane prawne metody dyskryminacji, ekspropriacji czy eksploatacji w celu osiągnięcia celów politycznych, np. w GG i w Protektoracie Czech i Moraw.

Poważną luką w literaturze wydaje się stan opracowania kwestii czysto ustrojowych. W ostatnich latach podjęto szeroko zakrojone analizy porządku prawnego państwa naziistowskiego z perspektywy teorii „państwa podwójnego” autorstwa Ernsta Fraenkla³⁰. Badania takie podjął przede wszystkim Jens Meierhenrich³¹, a także Hans P. Graver, który na nowo omówił kwestie prawne i ustrojowe III Rzeszy i okupowanej Norwegii³². Należałoby odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu wspomniana teoria czy też lepiej znana polskim czytelnikom koncepcja państwa stanu wyjątkowego Franciszka Ryszki³³, wchodząca w dyskusję z poglądami Fraenkla, miały zastosowanie do GG. Chodzi o problem, czy, jak dalece i w jakich obszarach funkcjonowały na tym terenie resztki państwa normatywnego. Wydaje się, że stan wiedzy pozwala na formułowanie ocen syntetyzujących, opartych na wypracowanych teoriach i doktrynach prawnych.

Ważną, wciąż nierozwiązaną kwestią pozostaje ocena, czym było GG. Współcześni autorzy używają określeń „kolonia”, „quasi-państwo”, „kraj przyboczny” itp. Nie ma jednak opracowania, w którym zostałaby podjęta próba analizy statusu prawnego tego obszaru z takich punktów widzenia, jak perspektywa prawnomiędzynarodowa, historyczna teoria państwa, biorąca pod uwagę niemiecką i polską tradycję ustrojową, czy też metoda porównawcza.

Wydaje się, że niezbędne jest rozwiązanie tego problemu przy wykorzystaniu najnowszego dorobku literatury i metodologii. Może to poszerzyć naszą wiedzę na temat relacji pomiędzy GG a Rzeszą Niemiecką, w tym stosunkami politycznymi pomiędzy ich organami władzy.

ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY

STAN BADAŃ

Przez pojęcie ziem wcielonych do Rzeszy rozumiane są zachodnie tereny II Rzeczypospolitej, które w październiku 1939 r. zostały włączone bezpośrednio do Niemiec: Wielkopolska, Pomorze, Górny Śląsk, część zachodniej Małopolski oraz północne

³⁰ E. Fraenkel, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017.

³¹ J. Meierhenrich, *The Remnants of the Reich: An Ethnography of Nazi Law*, Oxford 2018.

³² M. in.: H.P. Graver, *Judges Against Justice: On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Berlin–Heidelberg 2015; idem, *Der Krieg der Richter. Die deutsche Besatzung 1940–1945 und der norwegische Rechtsstaat*, Baden-Baden 2019.

³³ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2022.

Mazowsze. Ich aneksja naruszała przepisy prawa międzynarodowego, zwłaszcza konwencję haską z 1907 r. W odniesieniu do tego obszaru cel okupanta był jasno określony – chodziło o jego zniemczenie (germanizację) i unifikowanie z tzw. Starą Rzeszą. Celowi temu odpowiadała polityka narodowościowa, realizowana od 1941 r. z wykorzystaniem niemieckiej listy narodowej, tzw. volkslisty. Wprowadzono także niemieckie prawo i system administracyjny, a także monistyczny ustrój sądownictwa. W związku z tym część rozważań zarówno Franciszka Ryszki z jego monumentalnej monografii o państwie stanu wyjątkowego³⁴, jak i Edwarda Jędrzejewskiego³⁵ o hitlerowskiej koncepcji administracji państwowej odnosi się także do ziem wcielonych.

Omówienie stanu badań w tym obszarze należy rozpocząć od trzech prac Pospieszalskiego, wydanych w serii „Documenta Occupationis”. Pierwsza służyła ustaleniu stanu prawnego Polaków, czyli określeniu specjalnej legislacji, stworzonej przez władze niemieckie dla tej grupy etnicznej na ziemiach wcielonych do Rzeszy³⁶. Druga była wyborem dokumentów poświęconych volksliście w Kraju Warty³⁷. W trzeciej zaś – obejmującej takie dziedziny, jak ustrój administracyjny, prawo cywilne, prawo karne, prawo pracy, szkolnictwo oraz religia – zawarto ponad 200 dokumentów niemieckich, w tym teksty ustaw i rozporządzeń, które pozwalały przeanalizować „prawo” obowiązujące na obszarach anektowanych³⁸. Na dość wysokim poziomie ogólności opisał tę problematykę autor fundamentalnej syntezy okupacji niemieckiej w Polsce, Czesław Madajczyk³⁹, oraz autor syntezy okupacji ziem wcielonych, Włodzimierz Jastrzębski⁴⁰. Jeśli chodzi o ustrój administracyjny oraz policję, wymienić trzeba także książki Zbigniewa Janowicza⁴¹ oraz artykuły Jacka Dziobka-Romańskiego⁴² i Waldemara Kozyry⁴³. Duże

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Warszawa 1975.

³⁶ K.M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945. (Ziemie zachodnie)*, Poznań 1946.

³⁷ *Idem*, *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”. Wybór dokumentów z objaśnieniami w języku polskim i francuskim*, Poznań 1949. Na temat problematyki volkslisty zob. także: C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

³⁸ K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, cz. 1: *Ziemie „wcielone”*, Poznań 1952.

³⁹ C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983; t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984; *idem*, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I–II, Warszawa 2019.

⁴⁰ W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.

⁴¹ Z. Janowicz, *Ustrój policji na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945*, Poznań 1950; *idem*, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1951.

⁴² J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012, t. 22, nr 3, s. 271–303.

⁴³ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (Ius) 2013, t. 60, s. 35–51.

znaczenie poznawcze miały także wspomniane już ekspertyzy, przygotowane na potrzeby Najwyższego Trybunału Narodowego⁴⁴.

Część badaczy poświęciła swoje prace poszczególnym regionom, które znalazły się wśród ziem anektowanych przez III Rzeszę. Górnego Śląska dotyczyły dzieła Alfreda Koniecznego o wojennym prawie karnym⁴⁵, Zygmunta Izdebskiego i Zofii Body-Krężel o volksliście⁴⁶, Ireny Sroki o okupacyjnym zarządzie wojskowym oraz policji hitlerowskiej⁴⁷, Edwarda Serwańskiego o polityce narodowościowej⁴⁸ oraz Ryszarda Kaczmarka o administracji i elitach władzy⁴⁹. O Wielkopolsce pisał Stanisław Nawrocki (o policji hitlerowskiej)⁵⁰, o Pomorzu Gdańskim Włodzimierz Jastrzębski i Jan Sziling⁵¹, a o samym Gdańsku – Piotr Semków (o mechanizmach niemieckiej polityki w stosunku do mniejszości polskiej)⁵². Wymienić należy także prace poświęcone działalności nazistowskich zarządców na ziemiach wcielonych do Rzeszy – Fritza Brachta⁵³, Arthura Greisera⁵⁴ oraz Alberta Forstera⁵⁵ – z tym jednak zastrzeżeniem, że kwestie dotyczące prawa i ustroju administracji nie stanowią w nich zagadnienia pierwszoplanowego. O prawie osobowym na tych terenach pisał Tomasz Kruszewski⁵⁶. Porównania prawodawstwa niemieckiego w stosunku do Polaków i Żydów w GG i na ziemiach wcielonych podjęły się Martyna Grądzka-Rejak i Aleksandra Namysło⁵⁷.

⁴⁴ *Ekspertyzy i orzeczenia...*

⁴⁵ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972.

⁴⁶ Z. Izdebski, *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1946; Z. Boda-Krężel, *Sprawa volkslisty na Górnym Śląsku*, Opole 1978.

⁴⁷ I. Sroka, *Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie pod okupacyjnym zarządkiem wojskowym*, Katowice 1975; eadem, *Policja hitlerowska w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Opole 1997.

⁴⁸ E. Serwański, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963.

⁴⁹ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.

⁵⁰ S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.

⁵¹ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.

⁵² P. Semków, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001.

⁵³ M. Węcki, *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.

⁵⁴ D. Schenk, W. Kulesza, *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, tłum. E. Bluszcz, G. Bluszcz, Łódź 2023; C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2011.

⁵⁵ D. Schenk, *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. i przypisy W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002.

⁵⁶ T. Kruszewski, *Prawo osobowe na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej podczas drugiej wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3, s. 465–514.

⁵⁷ M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do III Rzeszy. Analiza porównawcza [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022, s. 83–110.

Powyższy przegląd można podsumować stwierdzeniem, że posiadliśmy generalną wiedzę na temat warstwy normatywnej, obowiązującej na ziemiach wcielonych do Rzeszy w najważniejszych dziedzinach życia. Należy odnotować relatywnie wysoką wartość naukową prac przygotowanych z wykorzystaniem metodologii charakterystycznej dla nauk prawnych. Z poszczególnych regionów największe zainteresowanie badaczy ustawodawstwa okupacyjnego budził Górny Śląsk. Trzeba mieć jednak na względzie, że istotne różnice nie występowały między poszczególnymi regionami wcielonymi do Rzeszy w warstwie teoretycznej (normatywnej), lecz w zakresie praktyki stosowania prawa.

POSTULATY BADAWCZE

Na realizację oczekuje zgłoszony przez Salmonowicza postulat opisanie sytuacji prawnej osoby narodowości polskiej pod okupacją niemiecką. Chodzi o status formalny, normatywny, wynikający nie z faktycznych działań władzy niemieckiej, jak łapanki czy akcje terroru, lecz z aktów prawnych, wydawanych przez organa władzy III Rzeszy wobec ludności podbitego kraju. Perspektywa badawcza powinna objąć nie tylko zakres prawa karnego i cywilnego, lecz także prawo pracy i prawo administracyjne. Według wspomnianego uczonego realizacja tej idei umożliwiłaby porównanie formalnoprawnego, okupacyjnego statusu Polaków z obywatelami państw Europy Zachodniej i Północnej, zajętych przez Niemcy podczas II wojny światowej⁵⁸.

Można także wskazać na zasadność opracowania, w formie artykułów, kwestii wpisów na volkslistę od strony prawnoadministracyjnej, z uwzględnieniem postępowań dowodowych prowadzonych w tych sprawach oraz składanych odwołań. Sporządzenie takich analiz osobno dla Górnego Śląska, Kraju Warty i Pomorza pozwoliłoby porównać działalność niemieckich organów administracyjnych na różnych obszarach.

SĄDOWNICTWO

GENERALNE GUBERNATORSTWO

STAN BADAŃ

Jeden z najważniejszych badaczy ustroju III Rzeszy Franz Neumann wskazywał, że państwo to charakteryzowało się m.in. wielością różnego rodzaju organów sądowych⁵⁹. Spostrzeżenie to dotyczy także GG, w którym – według Wrzyszcza – funkcjonowały: 1) sądownictwo niemieckie; 2) sądownictwo polskie; 3) sądy specjalne (Sondergerichte);

⁵⁸ S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka...*, s. 348–357.

⁵⁹ F. Neumann, *Behemot. Narodowy Socjalizm: Ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016, s. 524–525.

4) jednolite policyjne sądy doraźne (Standgerichte); 5) sądy SS i policji; 6) sądy wojskowe (Militärgerichte)⁶⁰.

Przed 1989 r. sądownictwo w GG nie było przedmiotem poszerzonych badań. Zarys organizacyjny i wzmianki na jego temat odnaleźć można w pracach Günthera Moritza⁶¹ i wspomnianej już Diemut Majer. Zostały one jednak opracowane wyłącznie na podstawie publikowanych aktów prawnych, bez badań źródeł archiwalnych. Informacje dotyczące tej kwestii znalazły się także w opracowaniu Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego, poświęconym kwestiom polskim na procesie norymberskim⁶². Krótkie wzmianki można odnaleźć także w syntezie polityki III Rzeszy na ziemiach polskich autorstwa Madajczyka⁶³.

Fundamentalne znaczenie dla omawianych badań miała wspomniana już monografia Wrzyszcza z 2008 r. Przedstawiono w niej organizację oraz całe otoczenie normatywne i administracyjne, w jakim funkcjonowały sądy w GG. Szczegółowo przedstawiono organizację i zarys kadr resortu sprawiedliwości oraz prawo stosowane w sądownictwie niemieckim i specjalnym. Ogólnie scharakteryzowano także prokuraturę, notariat i adwokaturę. Natomiast, zgodnie z założeniami pracy, autor pominął kwestie dotyczące orzecznictwa.

Od czasu wydania tej monografii nie opublikowano, poza artykułem Wulffa Bickenbacha⁶⁴, żadnych znaczących wyników badań dotyczących powszechnych sądów niemieckich. Dużo lepiej wygląda stan prac nad sądownictwem specjalnym w GG. Jeszcze w 2001 r. ukazał się artykuł Wrzyszcza poświęcony działalności radomskiego Sondergerichtu⁶⁵. W późniejszym czasie badania w tym zakresie poszerzono dzięki realizacji projektu badawczego „Sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie – Sondergerichte im Generalgouvernement”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki⁶⁶. W jego ramach ukazało się kilkanaście artykułów poświęconych poszczególnym sądom specjalnym, stosowanemu przez nie prawu oraz otoczeniu, w jakim działały⁶⁷, a także synteza na

⁶⁰ A. Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 15–16.

⁶¹ G. Moritz, *Die deutsche Besatzungsgerichtsbarkeit während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen 1953; *idem*, *Gerichtsbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939–1945*, Tübingen 1957; *idem*, *Die Gerichtsbarkeit in besetzten Gebieten historische Entwicklung und völkerrechtliche Würdigung*, Tübingen 1959.

⁶² T. Cyprian, J. Sawicki, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956, s. 252–257.

⁶³ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970, s. 245–248.

⁶⁴ W. Bickenbach, *Deutsches Gericht in Warschau 1939–1944*, „Journal der juristischen Zeitgeschichte” 2019, t. 13, s. 1–9.

⁶⁵ A. Wrzyszczy, *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Zasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1, s. 327–342.

⁶⁶ Nr projektu: 2020/39/B/HS5/02111.

⁶⁷ K. Graczyk, H. Mielnik, *Special Courts (Sondergerichte) in the General Government (1939–1945). Legal analysis*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review” 2023, t. 91, nr 1–2, s. 271–308; *idem*, *Zarządzenie Kurta Willego dotyczące uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Generalnym Gubernatorstwie. Tekst i komentarz*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2023, t. 16, s. 301–330; K. Graczyk, *Opinia profesora Władysława Woltera w sprawie działalności sądów niemieckich na obszarach polskich w okresie najazdu hitlerowskiego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 1, s. 221–257; *idem*, *Out of the Activities of the*

temat sądów tego rodzaju w GG, zawierająca wyniki badań praktyki sądowej⁶⁸. Publikacje te wyróżnia szeroka kwerenda w archiwach polskich i niemieckich, całościowe ukazanie działalności omawianych instytucji od ich otwarcia do ewakuacji, bogate przedstawienie problemów kadrowych, zwłaszcza w odniesieniu do sędziów i prokuratorów, wraz z ich powojennymi losami, wreszcie szczegółowe przedstawienie orzecznictwa dzięki m.in. bardzo dobremu wykorzystaniu metod statystycznych. Sądownictwo specjalne należy uznać za najlepiej opracowane ze wszystkich rodzajów sądów w GG⁶⁹.

Na podjęcie badań długo czekała problematyka sądów polskich, określanych także jako nieniemieckie, w zamyśle władz przeznaczonych dla osób niebędących Niemcami, przebywających na obszarze GG. Ustrój tych sądów, z pewnymi istotnymi zmianami, oparty był na przedwojennej strukturze wymiaru sprawiedliwości II Rzeczypospolitej. Stosowano w nich przede wszystkim prawo polskie sprzed 1939 r. Pierwsze dotyczące ich wzmianki naukowe ukazały się w opracowaniach Adama Lityńskiego⁷⁰, Mariana Sworzenia⁷¹ i Jana Szarycza⁷². Całościowy artykuł poświęcił im Wrzyszczy⁷³. Nie były to

Special Court in Lublin (1939–1944), „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 2, s. 57–86; *idem*, *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. 74, z. 2, s. 179–219; *idem*, *Sąd Specjalny w Stanisławowie (Sondergericht Stanislaw) i jego przewodniczący (1941–1944). Pod znakiem eksterminacji*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2023, t. 7, s. 46–78; *idem*, *Stosowanie niemieckiego prawa karnego na okupowanych ziemiach polskich podczas II wojny światowej a art. 43 konwencji haskiej z 1907 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 2023, t. 70, nr 3, s. 119–134; *idem*, *Z działalności niemieckiego Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, t. 75, z. 2, s. 147–181; *idem*, *Z działalności Sądu Specjalnego w Piotrkowie (Sondergericht Petrikau) (1939–1945)*, „Saeculum Christianum” 2023, t. 30, nr 2, s. 268–284; *idem*, *Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2023, t. 16, z. 4, s. 511–531; *idem*, *Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, nr 1, s. 79–126; A. Bartnicka, K. Graczyk, *How to 'legally' decimate Jews? Directives on residence restrictions in the general government – considerations on legal regulations and practice*, „Holocaust Studies. A Journal of Culture and History” 2025, t. 31, nr 2, s. 169–196; *idem*, *In the majesty of the law? Jewish residents of Warsaw in the face of German occupation ordinances and activities of Sondergericht Warschau*, part I, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 1, s. 478–497; part II, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 2, s. 517–544; K. Graczyk, *Aus der Tätigkeit des Sondergerichts Lemberg in den Jahren 1941–1945*, „Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs” 2025, t. 15, nr 1, s. 64–86.

⁶⁸ K. Graczyk, *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2025.

⁶⁹ J. Góral, M. Uzdowski, *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności [w:] Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, red. J. Góral, Piotrków Trybunalski 1998, s. 43–51.

⁷⁰ A. Lityński, *Druza wojna światowa: Polskie Państwo Podziemne. Prawo i sądy polskie (Szkielet do celów dydaktycznych)*, Tychy 2005.

⁷¹ M. Sworzeń, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie*, „Prawo i Życie” 1987, nr 40.

⁷² J. Szarycz, *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988.

⁷³ A. Wrzyszczy, *O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” 1992, t. 14; *idem*, *Nadzór niemiecki nad sądownictwem polskim w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945 [w:] O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane*

jednak opracowania oparte na analizie źródeł archiwalnych. Dopiero w 2020 r. ukazały się dwie książki poświęcone tej tematyce. Pierwsza, autorstwa Andrzeja Szulczyńskiego⁷⁴, ma charakter raczej przyczynkarski. Autor sygnalizuje pewne zagadnienia i przywołuje pojedyncze orzeczenia, ale – jak podkreśla Wrzyszczyński w recenzji tej pracy – nie stanowi ona kompleksowej syntezy⁷⁵. Natomiast publikacja autorstwa Mielnika⁷⁶ stanowi monograficzne ujęcie problematyki sądownictwa polskiego w dystrykcie lubelskim. Jej autor opublikował również kilka ważnych artykułów dotyczących istotnych problemów prawnych, takich jak stosowanie instytucji prawa sprawdzenia orzeczeń sądów polskich przez wyższe sądy niemieckie⁷⁷, wydawania tez prawnych przez sądy apelacyjne, które zastąpiły kompetencje zlikwidowanego Sądu Najwyższego⁷⁸, a także ogólnej syntezy sądownictwa polskiego (nieniemieckiego)⁷⁹ czy praktyki ustalania właściwości sądowej w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką⁸⁰. Orzecznictwo sądów polskich w zakresie rozwodów przebadał Zdzisław Zarzycki⁸¹. Informacje na temat sądownictwa zawierają także monografie poświęcone dzieciom miast w okresie okupa-

Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin, ks. 2, Białystok–Katowice 2010.

⁷⁴ A. Szulczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2020.

⁷⁵ A. Wrzyszczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie. Refleksje o najnowszej książce Andrzeja Szulczyńskiego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3, s. 561.

⁷⁶ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020; *idem*, *Obraz sądownictwa i adwokatury w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej w twórczości Karola Pędowskiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2020, t. 19, z. 2, s. 119–140; *idem*, *Wielka eksploatacja małych gruntów. Ingerencje władz niemieckich w postępowaniu działowe gospodarstw rolnych prowadzone przez sądy polskie (nieniemieckie) w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2022, t. 25, s. 119–138.

⁷⁷ *Idem*, *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. 72, z. 1, s. 211–240.

⁷⁸ *Idem*, *Charakter tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, z. 3, s. 131–151; *idem*, *Klauzula rebus sic stantibus (art. 269 kodeksu zobowiązań) w warunkach okupacji niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie w świetle tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 2, s. 245–268; *idem*, *Legal theses of the Kraków Court of Appeal in 1940–1943*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 14, z. 1, s. 59–82.

⁷⁹ *Idem*, *»In the Name of the Law«. Organisation and Functioning of the Polish (non-German) Judiciary in the General Government (German-Occupied Poland) in the Period of 1939 to 1945*, „Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory Research Paper”, Series No. 2023-12, s. 1–28.

⁸⁰ *Idem*, *Ustalanie właściwości sądów polskich (nieniemieckich) w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Res Historica” 2023, t. 56, s. 753–797.

⁸¹ Z. Zarzycki, *Nienawiść religijna i rasowa jako przyczyna procesów małżeńskich w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w okresie II wojny światowej [w:] Cuius regio, eius religio?, cz. 2*, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008; *idem*, *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, Kraków 2010; *idem*, *Wielokrotni rozwodnicy na wokandzie Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 2.

cji, np. Radomia⁸². Mniej więcej w tym samym czasie, kiedy w naszym kraju ukazały się pierwsze publikacje dotyczące sądów polskich, na Ukrainie opublikowano pierwsze prace poświęcone tej tematyce, przede wszystkim autorstwa Lesii Trepak, w tym jej doktorat, obroniony w 2020 r. na Uniwersytecie im. Iwana Franki we Lwowie, poświęcony organom sądowym w dystrykcie Galicja w latach 1941–1944⁸³.

W odniesieniu do sądów SS i policji, lakonicznej oceny orzecznictwa lubelskiego oddziału tego rodzaju trybunału dokonał Dieter Pohl⁸⁴, a Andrzej Wrzyszc sformułował postulaty dotyczące ich badania⁸⁵. Nie ma także oddzielnych opracowań poświęconych jednolitym doraźnym sądom policyjnym. Wiadomości na ten temat pojawiają się w kontekście np. afiszów śmierci⁸⁶ czy prowadzonego terroru, ale nie jako oddzielny przedmiot badań. Również informacje na temat sądów wojskowych można odnaleźć głównie w ogólnych publikacjach poświęconych Wehrmachtowi.

Oddzielnie należy wskazać badania działalności sądów w GG, prowadzone przez historyków Zagłady. Siłą rzeczy są one skoncentrowane na praktyce rozpatrywania spraw ludności żydowskiej. Monografię dotyczącą przestępczości członków tej grupy etnicznej w Warszawie opublikowała Barbara Engelking z Janem Grabowskim⁸⁷. Także pozostałe publikacje mają przede wszystkim zasięg regionalny. Praktykę występowania przed sądami niemieckimi w Warszawie przebadła Judith Vöcker⁸⁸, a Jan Grabowski przedstawił artykuł na temat postępowań toczących się wobec Żydów przed sądami niemieckimi i polskimi w dystrykcie warszawskim⁸⁹. Badania nad sprawami karnymi przed Sądem Okręgowym w Krakowie prowadziła Alicja Jarkowska⁹⁰, a przed Sądem Okręgowym w Kielcach – Tomasz Domański⁹¹. Przyczynek do dalszych badań opub-

⁸² S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018.

⁸³ L. Trepak, „German occupation courts and legal proceedings as a constituent part of the Nazi totalitarian regime in Galicia (1941–1944)”, mps pracy doktorskiej, Lwów 2020. Więcej na ten temat wraz z wykazem pozostałych artykułów: <https://uacademic.info/en/document/0420U100905>, dostęp: 7 X 2024 r.

⁸⁴ D. Pohl, *Von der „Judenpolitik“ zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt am Main 1993, s. 39.

⁸⁵ A. Wrzyszc, *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie (stan badań)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, t. 19, s. 361–371.

⁸⁶ S. Dąbrowa-Kostka, *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.

⁸⁷ B. Engelking, J. Grabowski, *„Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942*, Warszawa 2010.

⁸⁸ J. Voecker, *Criminality in the Face of Life and Death: Crime and Criminal Prosecution as a Part of Everyday Life in the Warsaw Ghetto*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2022, vol. 71, s. 201–234.

⁸⁹ J. Grabowski, *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 75–118.

⁹⁰ A. Jarkowska, *Criminal cases involving Jews heard in Krakow District Court in the period 1939–1944. A contribution to further research*, „Holocaust Studies” 2021, t. 28, nr 2.

⁹¹ T. Domański, *Żydzi w sprawach karnych przed Sądem Okręgowym w Kielcach w latach 1939–1941 – przyczynek do relacji polsko-żydowskich w okresie okupacji niemieckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. 3, s. 261–321.

likowała Ewa Wiatr⁹². Artykuł zawierający omówienie statusu prawnoprocesowego Żydów w postępowaniach przed sądami polskimi w dystrykcie lubelskim opublikował Mielnik⁹³. Z kolei Marie-Dominique Racine Asselin obroniła na Uniwersytecie w Ottawie doktorat na temat Żydów przed sądami polskimi. Praca ta nie została opublikowana, ale jest dostępna w repozytorium uniwersyteckim⁹⁴. Przedmiotem odrębnych badań były kwestie odpowiedzialności prawnej w GG za pomoc udzielaną Żydom. Monografię na ten temat wydał Bogdan Musiał⁹⁵. Tomasz Frydel i Andrew Kloes opublikowali artykuł zawierający edycję źródeł sądowych⁹⁶. Temat ten podejmował także Konrad Graczyk w artykułach poświęconych poszczególnym sądom specjalnym, powstałym w ramach wspomnianego wyżej grantu. Szerokiego porównania statusu prawnego Polaków i Żydów na obszarze GG oraz ziem wcielonych do Rzeszy dokonały przytoczone wcześniej Grądzka-Rejak i Namysło⁹⁷.

POSTULATY BADAWCZE

Jak wynika z poprzedniej części tego studium, najlepiej opracowana jest problematyka sądów specjalnych w GG. W tym obszarze badań można sformułować jedynie postulat przeprowadzenia porównań ich działalności i surowości orzecznictwa z sądami na ziemiach polskich wcielonych do Niemiec, w samej Rzeszy i na innych obszarach przez nią okupowanych.

Jeśli chodzi o pozostałe rodzaje sądów, należy podjąć analizę ich orzecznictwa. Poznanie struktury, organizacji i otoczenia prawno-sądowego pozwoli na podjęcie badań nad stosowaniem pewnych instytucji prawnych w warunkach okupacji czy też nad orzecznictwem wobec poszczególnych grup narodowościowych.

Jeśli chodzi o powszechne sądy niemieckie, należałoby podjąć próbę dotarcia do nowych źródeł, zawierających ich orzeczenia. Owocna byłaby zapewne kwerenda w Archiwum Federalnym w Berlinie. Jak wspomniano, badania powinny skupić się na praktyce sądowej – stosowanym prawie, wymierzanych karach, rodzajach spraw cywilnych, udziale w postępowaniach osób narodowości innej niż niemiecka oraz

⁹² E. Wiatr, *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2015, nr 11, s. 494–502.

⁹³ H. Mielnik, *The legal status of the Jews in proceedings before the Polish (non-German) courts in the Lublin district of the General Government during World War II*, „Acta Historico-Iuridica Pilsnensia” 2018, s. 54–67.

⁹⁴ M.D. Racine Asselin, „Justice as Witness: Jews Facing Polish Courts During the German Occupation (1939–1942)”, Ottawa 2021, mps pracy doktorskiej, <https://ruor.uottawa.ca/items/90a4713e-9bee-40c9-9340-a42ffdd19fa9>, dostęp 7 X 2024 r.

⁹⁵ B. Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.

⁹⁶ T. Frydel, A. Kloes, *The Polish Criminal Police, the German Special Court in Lemberg, and the Prosecution of Poles for Giving Refuge to Jews, September 1943 to June 1944*, „Eastern European Holocaust Studies” 2024, t. 2, nr 1, s. 221–244.

⁹⁷ M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Prawodawstwo niemieckie...*, s. 83–110.

wpływie wywieranym w GG przez nazistowską administrację na organy sprawiedliwości. Opracowanie tych kwestii powinno pokazać, jaka była realna pozycja i rola sądów na tym obszarze oraz to, czy miały one jakiś zakres niezależności, czy służyły tylko do wykonywania politycznych celów okupanta, jak to się działo np. w przypadku sądów doraźnych.

Te ostatnie trudno w ogóle postrzegać jako instytucje mające przymioty sądów. Były to instrumenty terroru, w tym wydawania bezpodstawnych, licznych wyroków śmierci. W szerszym kontekście organizacyjnym należały do organów policyjnych i w związku z tym bardziej wpisują się w badania prowadzone nad aparatem policyjnym. Ale właśnie dlatego należałoby dokonać odpowiedniej analizy prawnej – przebiegu postępowań, stawianych zarzutów, naruszeń podstawowych zasad i gwarancji podsądnego – wskazując złamanie podstawowych gwarancji, wynikających m.in. z prawa międzynarodowego.

W przypadku sądów SS i policji wciąż nieopisana pozostaje ich struktura organizacyjna w GG. W zasobach archiwalnych w niewielkim stopniu zachowały się akta toczonych przed nimi postępowań. Ich specyfika wynikała z tego, że oskarżonymi byli funkcjonariusze policji i SS. Sprawy dotyczyły m.in. korupcji w nazistowskich obozach koncentracyjnych czy utrzymywania w nich nielegalnych stosunków z więźniarkami. Kognicji sądów SS i policji podlegali także funkcjonariusze Polnische Polizei i Ukrainische Hilfspolizei. Jeśli pozwolą na to źródła, powinno się zbadać pozycję procesową podsądnych, dotyczące ich sprawy oraz kary stosowane wobec nich.

W odniesieniu do sądownictwa polskiego (nieniemieckiego) badań wymaga jego struktura organizacyjna i praktyka stosowania prawa we wszystkich dystryktach poza lubelskim. Poddanie tych organów nadzorowi wydziałów sprawiedliwości na poziomie dystryktów, różne zalecenia i odmienna praktyka powodowały, że mogło dochodzić do istotnych różnic w ich funkcjonowaniu w różnych częściach GG. Dokładnej analizy wymaga działalność tego pionu sądownictwa w dystrykcie Galicja, w tym kwestia realnej roli, odgrywanej w nim przez sędziów ukraińskich. Także w przypadku pozostałych dystryktów należy przeanalizować m.in. praktyki stosowania języka ukraińskiego, faworyzowania przez władze niemieckie sędziów ukraińskich i ewentualnych różnic w procedowaniu spraw ze względu na polskie lub ukraińskie pochodzenie podsądnych. Dopiero poznanie, przynajmniej wstępne, funkcjonowania tych sądów pozwoli na ich całościową ocenę.

Podobnie jak w przypadku pozostałych rodzajów sądów, należy zbadać praktykę stosowania prawa. Stosunkowo dobry stan zachowania akt pozwala zakładać ambitne cele dotyczące różnych kwestii, zarówno prawnych, jak i podmiotowych. Kompleksowych prac wciąż wymaga sytuacja ludności żydowskiej, zarówno z szerszej perspektywy jej statusu prawnego w GG, jak i praktyki występowania przed sądami polskimi, nie tylko w sprawach karnych, lecz także cywilnych. Oddzielnej analizy, dotąd w literaturze niepodjętej, wymaga możliwość wzruszenia po 1945 r. orzeczeń sądów polskich wydanych

w okresie okupacji⁹⁸. Zbadać należałoby, jak często się to zdarzało, w jakich rodzajach spraw oraz z jakich powodów.

ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY

STAN BADAŃ

Na tych ziemiach wprowadzono organizację sądów znaną z Rzeszy Niemieckiej wraz z modyfikacjami przeprowadzonymi po objęciu rządów w Berlinie przez narodowych socjalistów. Była to trójszczeblowa struktura sądów powszechnych, złożona z sądów obwodowych, sądów krajowych oraz wyższych sądów krajowych. Jej uzupełnienie stanowiły sądy specjalne, skoncentrowane na sprawach karnych o charakterze politycznym, gospodarczym i kryminalnym. Pamiętać trzeba także o wiodącej roli, w niektórych sprawach, Sądu Rzeszy w Lipsku oraz Trybunału Ludowego w Berlinie. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy, na podstawie rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r., system ten uzupełniały sądy doraźne, o których utworzeniu decydowali lokalni namiestnicy Rzeszy (nadprezydenci) – Bracht na Górnym Śląsku, Greiser w Kraju Warty oraz Forster na Pomorzu.

Sądownictwo niemieckie na terenach anektowanych od dawna budzi zainteresowanie naukowców, dlatego tematykę tę można uznać za opracowaną stosunkowo dobrze, choć niewyczerpaną. Waler generalnego opracowania ma książka Maximiliana Beckera. Autor omówił w niej udział wymiaru sprawiedliwości w „walce narodowościowej”, odbywającej się na tych obszarach. W pracy poruszono kwestie organizacji sądownictwa, jego kadr i polityki personalnej, orzecznictwa w sprawach cywilnych i karnych oraz praktyki egzekucyjnej⁹⁹. Jeśli chodzi o wyższe sądy krajowe, to niewiele wiadomo o działalności sądu gdańskiego. Na temat katowickiego ukazały się jedynie przyczynki, w tym opracowanie zawierające analizę orzecznictwa w poważnych sprawach politycznych, kwalifikowanych jako rozkładowe oddziaływanie na siły zbrojne¹⁰⁰. Lepiej prezentuje się stan wiedzy na temat Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu dzięki pracy Bogumiła Rudawskiego. Autor co prawda nie wykorzystał metodologii charakterystycznej dla nauk prawnych i nie prze-

⁹⁸ Art. 11 ustawy z dnia 6 czerwca 1945 r. o mocy obowiązującej orzeczeń sądowych, wydanych w okresie okupacji niemieckiej na terenie Rzeczypospolitej Polskiej (DzU z 1945 r., nr 25, poz. 151) przewidywał, że postępowanie i orzeczenia wydane przez sądy polskie na terenie GG były ważne. Ten akt prawny regulował także możliwość wzruszenia tych orzeczeń w określonych warunkach.

⁹⁹ M. Becker, *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, tłum. W. Niemirowski, Warszawa 2020.

¹⁰⁰ K. Graczyk, *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką*, Warszawa 2022; idem, *Uwarunkowania prawne procesu księdza Jana Machy przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 1.

prowadził badań orzecznictwa, jednak jego rozprawa stanowi poważny krok naprzód w poznawaniu sądu, który m.in. skazywał członków konspiracji wielkopolskiej¹⁰¹. Za słabo opracowane lub nieopracowane uznać trzeba sądy krajowe i sądy obwodowe na ziemiach wcielonych do Rzeszy¹⁰². Nasza wiedza o nich ma charakter fragmentaryczny i wynika z ustaleń czynionych przy okazji badań dotyczących innych sądów lub pojedynczych spraw sądowych.

Stosunkowo dobrze opracowane są sądy specjalne. Ukazały się artykuły i monografie dające wiedzę o przynajmniej niektórych aspektach działalności tego rodzaju instytucji w Bielsku¹⁰³, Bydgoszczy¹⁰⁴, Gdańsku¹⁰⁵, Kaliszu¹⁰⁶, Katowicach¹⁰⁷, Łodzi¹⁰⁸ oraz Toruniu¹⁰⁹.

Gorzej prezentuje się stan wiedzy na temat sądów doraźnych. Dzięki Koniecznemu najlepiej znany jest sąd doraźny katowickiego Gestapo, obradujący w KL Auschwitz¹¹⁰. Z prac tego autora wynika, że działalność wspomnianej placówki była tylko pozornie

¹⁰¹ B. Rudawski, *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022 („Documenta Occupationis”, t. 18).

¹⁰² Ostatnio ukazał się artykuł: M. Celmer, *Działalność niemieckiego Sądu Obwodowego w Makowie Mazowieckim (Amtsgericht Mackeim) w latach 1941–1944* [w:] *Zbrodnie niemieckie i sowieckie na północnym Mazowszu w latach 1939–1945*, red. K. Sychowicz, L. Zygmier, M. Żuławnik, Białystok–Warszawa 2025, s. 123–177.

¹⁰³ K. Graczyk, *Ewakuacja Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz) w świetle raportów urzędnika bielskiej prokuratury z 1945 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2017, nr 14; idem, *Sędziowie Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2.

¹⁰⁴ M.in. E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1981; idem, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000; G. Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg, Baden-Baden* 1998.

¹⁰⁵ K. Graczyk, *Sąd Specjalny w Gdańsku (Sondergericht Danzig) i jego przewodniczący* [w:] „Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, M. Owsiański, Gdańsk 2024.

¹⁰⁶ G. Hütt, *Urteile des Sondergerichts Kalisch und der Richter Ferdinand Trümper aus Duderstadt, Norderstedt* 2015.

¹⁰⁷ M.in. A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego...*; K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.

¹⁰⁸ J. Waszczyński, *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24; idem, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi w latach 1939–1945* [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980; H. Schlüter, „...für die Menschlichkeit im Strafmaß bekannt...”, *Das Sondergericht Litzmannstadt und sein Vorsitzender Richter*, Düsseldorf 2006.

¹⁰⁹ K. Przybyszewski, *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego (Sondergericht) w Toruniu 1942–1943*, „Rocznik Toruński” 1967, t. 2; W. Kulesza, *Polacy wpisani na volksliste a obowiązki służby w Wehrmachcie w świetle wyroków Sądu Specjalnego w Toruniu*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2018, t. 23.

¹¹⁰ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego...*; idem, *Uwagi o sądzie doraźnym katowickiego Gestapo pod kierownictwem SS-Obersturmbannführera Johannes Thümmlera (październik 1943 r. – styczeń 1945 r.)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24.

sądowa, a jej cel stanowiła eksterminacja więźniów. Funkcjonowanie katowickiego sądu doraźnego przedstawił w formie zbeletryzowanej Józef Musioł¹¹¹, a o analogicznej instytucji utworzonej przez Greisera pisali w jego biografii Dieter Schenk i Witold Kulesza¹¹².

POSTULATY BADAWCZE

W pierwszej kolejności należy opracować działalność pomijanych dotychczas sądów specjalnych w Kaliszu, Poznaniu, Włocławku, Ciechanowie, Grudziądzu, Inowrocławiu i Toruniu. Chodzi o solidne badania źródłowe, oparte na materiale aktowym z archiwów polskich i niemieckich, osadzone w kontekście okupacyjnym, na który składa się z jednej strony stosowanie przepisów dyskryminujących wobec „obcych narodowo”, z drugiej zaś uwarunkowania lokalne, np. konflikt między Erichem Kochem a sądownictwem w reencji ciechanowskiej czy kwestia wpisów na volkslistę. Punktem odniesienia powinny być także dotychczasowe publikacje dotyczące sądów specjalnych, zwłaszcza na ziemiach polskich. Zapełnienie tych luk pozwoli myśleć o przygotowaniu syntezy historii sądów specjalnych na ziemiach wcielonych do Rzeszy.

Osobno trzeba zwrócić uwagę na potrzebę wypełnienia luk w badaniach dotyczących wyższych sądów krajowych i sądów doraźnych. Realizacja tego postulatu nie wszędzie będzie możliwa (np. w odniesieniu do Gdańska) ze względu na niedostatek źródeł. Uważamy natomiast za możliwe przygotowanie względnie kompleksowej publikacji dotyczącej Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach. Co prawda nie zachował się zwarty zasób dotyczących go źródeł, jednak wydaje się, że na podstawie przekazów rozproszonych możliwe będzie poczynienie podstawowych ustaleń na temat jego funkcjonowania i kadr. Przede wszystkim jednak uważamy za pożądane przebadanie jego orzecznictwa, zwłaszcza skierowanego przeciwko polskim organizacjom konspiracyjnym na Górnym Śląsku.

ADMINISTRACJA

GENERALNE GUBERNATORSTWO

STAN BADAŃ

Administracja może być badana z wielu perspektyw. Jeżeli weźmiemy pod uwagę wielość jej działów, zajmujących się gospodarką, skarbowością, pracą, rolnictwem, edukacją czy zdrowiem publicznym, to zakres tych prac może być bardzo szeroki. W ostatnim cza-

¹¹¹ J. Musioł, *Sędzia i kat, czyli jeden dzień doktora Thümmлера*, Warszawa 1986.

¹¹² D. Schenk, W. Kulesza, *Arthur Greiser. Biografia i proces...*

się można zaobserwować wzrost liczby publikacji poświęconych administracji w GG, których autorzy często wykorzystują metodologię nauk prawno-administracyjnych. Krótkie syntezy dziejów administracji na tym obszarze opublikowali Dziobek-Romański¹¹³ i Kozyra¹¹⁴. Bardzo ważna jest monografia Marka Mączyńskiego poświęcona funkcjonowaniu zarządu bezpieczeństwa i porządku publicznego¹¹⁵. Bartłomiej Ługowski obronił doktorat na temat administracji gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim, opublikował także artykuł poświęcony tej problematyce¹¹⁶. W Instytucie Historii UMCS w Lublinie realizowany jest projekt badawczy, finansowany ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. „Wieś w Generalnym Gubernatorstwie w dokumentach administracji gminnej (1939–1945) – opracowanie materiałów źródłowych”, który powinien poszerzyć naszą wiedzę o tym szczeblu władz okupacyjnych¹¹⁷. Administrację miejską w Lublinie bada Mateusz Pielach¹¹⁸. Przeglądu ustawodawstwa w zakresie administracji terytorialnej dokonał Wrzyszc¹¹⁹. Łukasz Kozera i Mieczysław Wojtasik opublikowali wybór źródeł na ten temat¹²⁰. Organy zarządu gospodarczego w GG bada Dąbrowski¹²¹. Opisano już prace poświęcone resortowi sprawiedliwości¹²². Podstawowe informacje na

¹¹³ J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji...*, s. 271–301.

¹¹⁴ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja...*, s. 35–51.

¹¹⁵ M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945, ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012.

¹¹⁶ B. Ługowski, *Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. 21, s. 333–345.

¹¹⁷ Więcej informacji na ten temat: <https://www.umcs.pl/pl/wies-w-generalnym-gubernatorstwie-w-dokumentach-administracji-gminnej-1939-1945-opracowanie-materialow-zrodlowych,29081.htm>, dostęp 9 VI 2025 r.

¹¹⁸ M. Pielach, *Structure and Staffing of the Department of Civil Engineering of the City of Lublin 1939–1942*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 1, s. 249–262; *idem*, *Administration of Cities in General Government 1939–1944 in the Regulations of the German Occupier* [w:] *Naděje právní vědy 2020. Právní věda v praxi*, red. V. Knoll, J. Hablovič, V. Vnenk, Plzeň 2021.

¹¹⁹ A. Wrzyszc, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 1: 1.09.1939 – 31.07.1940, „Studia z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20), s. 617–636; *idem*, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 2: 31 lipca 1940 – 31 lipca 1941 [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, Wrocław 2020, s. 747–764; *idem*, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 3: 1.08.1941 – 27.12.1944, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2021, t. 72, z. 2, s. 9–39.

¹²⁰ Ł. Kozera, M. Wojtasik, *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008.

¹²¹ K. Dąbrowski, *Die Distriktskammern, Deutsche Handelskammer für Polen, Handwerksinnungen, Handwerkskammern, Hauptgruppen, Industrie- und Handelskammern, kaufmännische Vereine, Landwirtschaftskammern und Zwangsverbände im Generalgouvernement – Forschungsmethodik*, „Journal on European History of Law” 2018, t. 9, nr 2, s. 110–115.

¹²² O wpływie resortu sprawiedliwości na gospodarkę GG: A. Wrzyszc, *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)* [w:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, red. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012.

omawiany temat, podobnie jak to jest w przypadku sądownictwa, znajdują się w publikacjach poświęconych poszczególnym regionom i miastom¹²³.

Problematyka administracji, przede wszystkim na poziomach gminnym i powiatowym, była polem badawczym także dla historyków Zagłady, m.in. Bogdana Musiała¹²⁴, Dietera Pohla¹²⁵ czy też Davida Silberklanga¹²⁶. Monografię na temat udziału burmistrzów w Holokauście napisał Grzegorz Rossoliński-Liebe¹²⁷. Artykuł o wykorzystaniu zasobu aktowego gmin GG do badania tej problematyki opublikował Domański¹²⁸. Ciekawe studium na temat sołtysów sporządził Frydel¹²⁹. Informacji o pewnych aspektach funkcjonowania gmin i powiatów, na wybranych przykładach, dostarczyła także monografia *Dalej jest noc* pod redakcją Engelking i Grabowskiego¹³⁰.

POSTULATY BADAWCZE

Formułując zalecenia dotyczące przyszłych badań, należy wskazać, że wciąż brakuje opracowań zawierających całościowe omówienia problematyki tzw. rządu GG, a także jego poszczególnych resortów. Trzeba także pamiętać, że rozbudowany aparat administracyjny, obejmujący także wydziały resortowe podległe gubernatorom dystryktów, był bardzo skomplikowany. Można się zatem spodziewać występowania istotnych różnic w realizacji polityki władz w poszczególnych dystryktach. W tej sytuacji należy w pierwszej kolejności zbadać każdy z nich. Administracja na poziomie starostw była opracowywana głównie z perspektywy jej działań związanych z Zagładą. Nie ma prac poświęconych organom powiatowym, które pokazywałyby ich organizację i funkcjonowanie.

Z perspektywy nauk prawnych duże znaczenie miałoby pokazanie, jak w systemie administracyjnym GG funkcjonowały dwa pryncypia nazistowskiej administracji: zasada wódzostwa oraz zasada jednolitości. Wiemy, jakie normatywne formy przybrały one w ustawodawstwie, natomiast nie przeanalizowano praktyki ich obowiązywania.

¹²³ L. Tokarski, *Funkcjonowanie Zarządu Miejskiego w Chełmie w latach okupacji niemieckiej 1939–1944*, „Rocznik Chełmski” 2022, t. 8, s. 239–255.

¹²⁴ B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.

¹²⁵ D. Pohl, *Von der „Judenpolitik“...*

¹²⁶ D. Silberklang, *Bramy łez. Zagłada w dystrykcie lubelskim*, Lublin 2022.

¹²⁷ G. Rossoliński-Liebe, *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*, Berlin 2024.

¹²⁸ T. Domański, *Niemiecka administracja gminna w Generalnym Gubernatorstwie i jej pozostałość aktowa do badań nad relacjami polsko-żydowskimi. Przykład dystryktu radomskiego*, „Polish-Jewish Studies” 2023, nr 4, s. 147–176.

¹²⁹ T. Frydel, *Polska wieś jako szara strefa. Sołtysi na poziomie mezo w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2023, nr 19, s. 408–441.

¹³⁰ *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.

Wszystkie postulowane badania powinny prowadzić do syntezy poświęconej administracji w GG. W dalszej kolejności należałoby podjąć prace komparatystyczne, porównujące tę jednostkę terytorialną z innymi obszarami okupowanymi w Europie¹³¹. Omawianą problematykę należałoby opracować nie tylko z perspektywy nauk prawno-administracyjnych czy udziału organów administracyjnych w Zagładzie, lecz także wpisać je w badania nad życiem codziennym¹³².

ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY

STAN BADAŃ

Zagadnienia dotyczące administracji spotkały się z wyraźnie mniejszym zainteresowaniem naukowców niż problematyka sądownictwa. Początki zarządu okupacyjnego na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy zostały opisane w przywoływanych już opracowaniach Kozyry, Koniecznego i Kaczmarka, a także w wydawnictwie źródłowym przygotowanym przez Jastrzębskiego¹³³, w którym m.in. zaprezentowano dokumenty ilustrujące funkcjonowanie administracji okupacyjnej w wybranych powiatach i miastach. Trzeba jednak zaznaczyć, że autorzy większości z tych prac nie korzystali z metodologii charakterystycznej dla nauk prawnych. Jako wyjątek odnotować trzeba wartościową monografię Urzędu Powierniczego w Poznaniu pióra Rudawskiego¹³⁴, w której przedstawiono nie tylko administrację powierniczą, lecz także zakres i organizację procesu okupacyjnej grabieży.

POSTULATY BADAWCZE

Postulaty badawcze obejmują przede wszystkim funkcjonowanie administracji niemieckiej w wybranych jednostkach podziału terytorialnego (np. w rejencjach czy powiatach) oraz działalność administracji specjalnej. Jeśli chodzi o tę ostatnią, szczególnej uwagi wymaga kwestia urzędów powierniczych. Wspomniano o monografii dotyczącej tego rodzaju jednostki organizacyjnej w Poznaniu. Należy oczekiwać, że w dalszej kolej-

¹³¹ Badania nad administracją w Protektoracie Czech i Moraw prowadzi Jan Vondráček, zob. m.in.: *idem*, *Herrschaft, Verwaltung und Alltag im Protectorat Böhmen und Mähren. Alltägliches Wirtschaften im politischen Bezirk Kladno von 1939 bis 1945*, Marburg 2021; *idem*, *Die Rolle der Bezirksämter bei der Implementationierung der gelenkten Wirtschaft im Protectorat Böhmen und Mähren* [w:] *Der Beamte als Diener vieler Herren? Die Nationalisierung und Politisierung der öffentlichen Verwaltung in Mitteleuropa 1848–1948*, red. M. Klečáček, Praha 2018.

¹³² Cały czas podnosi się potrzebę badań nad życiem codziennym w okresie okupacji niemieckiej. Przykładem badania nad tą problematyką jest projekt źródłowy „Societies under German Occupation – Experiences and Everyday Life in World War II”, więcej na ten temat: <https://www.societies-under-german-occupation.com/>, dostęp 9 VI 2025 r.

¹³³ *Administracja, ludność, gospodarka, kultura i oświata na polskich ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy w świetle niemieckich dokumentów z 1944 r.*, oprac. W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Poznań 1999.

¹³⁴ B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.

ności opracowane zostaną urzędy powiernicze w Katowicach, Gdańsku/Gdyni oraz Ciechanowie. Otworzyłyby to pole do badań porównawczych, obejmujących podobieństwa i różnice w ich działalności na różnych ziemiach wcielonych do Rzeszy. Jeśli chodzi o funkcjonowanie administracji niemieckiej w wybranych jednostkach terytorialnych, to szczególnym punktem odniesienia powinny być powojenne świadectwa, składane w procesach karnych lub zapisane we wspomnieniach przez urzędników. Częstość wypierali się oni udziału w zbrodniach dokonanych na ludności polskiej i żydowskiej, a nawet samej wiedzy o nich. Supozycje te należałoby zweryfikować. Nie będzie to łatwe w związku ze zniszczeniem części akt przez władze niemieckie podczas ewakuacji w 1944 i 1945 r., jednakże warto podjąć ten wysiłek.

PODSUMOWANIE

Jednym z podstawowych źródeł informacji o życiu codziennym w dawnych epokach są akta sądowe, ukazujące różne aspekty egzystencji w mikroskali¹³⁵. Tego rodzaju przekazy z okresu okupacji niemieckiej ziem polskich, które ocenić należy jako dobrze zachowane, mogłyby posłużyć do ukazania funkcjonowania różnych grup ludności – narodowościowych, uprzywilejowanych, dyskryminowanych. Składane powództwa, zeznania świadków, notatki policyjne i inne dokumenty dają dokładny wgląd w różnego rodzaju problemy, relacje, konflikty i – w szerszej skali – skutki polityki prowadzonej przez rządzących. Opracowane już podstawy prawa i administracji na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką stanowią dobry początek do poszerzenia działań, także dla naukowców specjalizujących się w innych obszarach badawczych.

Na pewno potrzebna jest synteza problematyki prawa i administracji, także w kontekście całości okupacji, która mogłaby wskazać, jaka była rola prawa i sądów w realizacji celów polityki nazistów. W wyniku utrudnionego dostępu do źródeł oraz coraz rzadszej znajomości języka rosyjskiego wśród naukowców zaniebane badawczo pozostają obszary zajęte we wrześniu 1939 r. przez ZSRS, na których do 1941 r. obowiązywało prawodawstwo sowieckie. Badania nad prawem i administracją ziem okupowanych wymagają także nowych podejść badawczych, np. społecznych, ekonomicznych czy też z zakresu kryminologii historycznej.

Sukcesy w pozyskiwaniu grantów i publikacje w renomowanych czasopismach wskazują na to, że opisywana tematyka budzi uznanie i zainteresowanie w dyskursie naukowym. Należy jednak wskazać problemy i ryzyka związane z tymi badaniami. Należy do

¹³⁵ Przykładem są np. takie monografie, jak: P. Kołpak, M. Raczyńska-Kruk, M.W. Solarz, *Na chłopski rozum. Wiejskie akta sądowe nowożytnych Olpin i ich konteksty społeczne*, Warszawa 2024; J. Korczak-Siedlecka, *Przemoc i honor w życiu społecznym wsi na Mierzei Wiślanej w XVI–XVII wieku*, Toruń 2021.

nich wymóg posługiwania się przez badaczy językiem niemieckim, w tym znajomości specyficznej terminologii prawnej i prawniczej, która musi być stosowana w sposób precyzyjny. Jest to obecnie mankament licznych publikacji historycznych. Sprawy nie ułatwia chaotyczność okupacyjnych rozwiązań normatywnych, a także licznie wydawane akty tzw. prawa powielaczowego, których identyfikacja, niezbędna dla uzyskania pełnego obrazu omawianej tematyki, często wymaga długotrwałej kwerendy. Pomimo dobrego stanu zachowania, źródła są mocno rozproszone. Należy jednak mieć nadzieję, że problemy te nie zahamują rozwoju przyszłych badań.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Administracja, ludność, gospodarka, kultura i oświata na polskich ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy w świetle niemieckich dokumentów z 1944 r.*, oprac. W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Poznań 1999.
- Bartnicka A., Graczyk K., *How to „legally” decimate Jews? Directives on residence restrictions in the general government – considerations on legal regulations and practice*, „Holocaust Studies. A Journal of Culture and History” 2025, t. 31, nr 2.
- Bartnicka A., Graczyk K., *In the majesty of the law? Jewish residents of Warsaw in the face of German occupation ordinances and activities of Sondergericht Warschau*, part I, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 1; part II, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 2.
- Becker M., *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, przekł. W. Niemirowski, Warszawa 2020.
- Bickenbach W., *Deutsches Gericht in Warschau 1939–1944*, „Journal der juristischen Zeitgeschichte” 2019, t. 13.
- Boda-Krężel Z., *Sprawa volkslisty na Górnym Śląsku*, Opole 1978.
- Celmer M., *Działalność niemieckiego Sądu Obwodowego w Makowie Mazowieckim (Amtsgericht Mackeim) w latach 1941–1944* [w:] *Zbrodnie niemieckie i sowieckie na północnym Mazowszu w latach 1939–1945*, red. K. Sychowicz, L. Zygmier, M. Żuławnik, Białystok–Warszawa 2025.
- Cyprian T., Sawicki J., *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956.
- Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
- Dąbrowa-Kostka S., *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.
- Dąbrowski K., *Das Jagdrecht im Generalgouvernement 1939–1945* [w:] *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land. Law and Economics in Urban and Rural Environment. Neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum. 9th Conference in Legal History in the Baltic Sea Area*.

- 16.–20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland. 16–20 May 2018 in Tallinn, Sagadi and Tartu, Estonia, red. M.L. Sootak, F.L. Schäfer, Peter Lang 2020.
- Dąbrowski K., *Die Distriktskammern, Deutsche Handelskammer für Polen, Handwerksinnungen, Handwerkskammern, Hauptgruppen, Industrie- und Handelskammern, kaufmännische Vereine, Landwirtschaftskammern und Zwangsverbände im Generalgouvernement – Forschungsmethodik*, „Journal on European History of Law” 2018, t. 9, nr 2.
- Dąbrowski K., Wrzyszczyk A., *Das Familienrecht im Generalgouvernement [w:] Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015, Toruń*, red. D. Janicka, Toruń 2016.
- Domański T., *Niemiecka administracja gminna w Generalnym Gubernatorstwie i jej pozostałość aktowa do badań nad relacjami polsko-żydowskimi. Przykład dystryktu radomskiego*, „Polish-Jewish Studies” 2023, nr 4.
- Domański T., *Żydzi w sprawach karnych przed Sądem Okręgowym w Kielcach w latach 1939–1941 – przyczynek do relacji polsko-żydowskich w okresie okupacji niemieckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. 3.
- Dziobek-Romański J., *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Rocznik Nauk Prawnych” 2012, t. 22, nr 3.
- Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, t. 2, Warszawa 1979.
- Engelking B., Grabowski J., *„Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942*, Warszawa 2010.
- Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, przekł. J. Włodarczyk, Wrocław 2011.
- Fraenkel E., *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017.
- Frydel T., Kloes A., *The Polish Criminal Police, the German Special Court in Lemberg, and the Prosecution of Poles for Giving Refuge to Jews, September 1943 to June 1944*, „Eastern European Holocaust Studies” 2024, t. 2, nr 1.
- Frydel T., *Polska wieś jako szara strefa. Sołtysi na poziomie mezo w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2023, nr 19.
- Gieroń R., *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4.
- Góral J., Uzdowski M., *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności [w:] Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, red. J. Góral, Piotrków Trybunalski 1998.
- Górnicki L., *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4.
- Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942 [w:] Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.

- Graczyk K., *Aus der Tätigkeit des Sondergerichts Lemberg in den Jahren 1941–1945*, „Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs” 2025, t. 15, nr 1.
- Graczyk K., *Ewakuacja Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz) w świetle raportów urzędnika bielskiej prokuratury z 1945 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2017, nr 14.
- Graczyk K., Mielnik H., *Special Courts (Sondergerichte) in the General Government (1939–1945). Legal analysis*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d’histoire du droit / The Legal History Review” 2023, t. 91, nr 1–2.
- Graczyk K., Mielnik H., *Zarządzenie Kurta Willego dotyczące uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Generalnym Gubernatorstwie. Tekst i komentarz*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2023, t. 16.
- Graczyk K., *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2025.
- Graczyk K., *Opinia profesora Władysława Woltera w sprawie działalności sądów niemieckich na obszarach polskich w okresie najazdu hitlerowskiego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 1.
- Graczyk K., *Out of the Activities of the Special Court in Lublin (1939–1944)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 2.
- Graczyk K., *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. 74, z. 2.
- Graczyk K., *Sąd Specjalny w Gdańsku (Sondergericht Danzig) i jego przewodniczący [w:] „Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!”. Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, M. Owsiański, Gdańsk 2024.
- Graczyk K., *Sąd Specjalny w Stanisławowie (Sondergericht Stanislaw) i jego przewodniczący (1941–1944). Pod znakiem eksterminacji*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekami XX” 2023, t. 7.
- Graczyk K., *Sędziowie Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2.
- Graczyk K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Graczyk K., *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką*, Warszawa 2022.
- Graczyk K., *Stosowanie niemieckiego prawa karnego na okupowanych ziemiach polskich podczas II wojny światowej a art. 43 konwencji haskiej z 1907 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (Ius) 2023, t. 70, nr 3.
- Graczyk K., *Uwarunkowania prawne procesu księdza Jana Machy przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 1 (37).
- Graczyk K., *Z działalności niemieckiego Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, t. 75, z. 2.

- Graczyk K., *Z działalności Sądu Specjalnego w Piotrkowie (Sondergericht Petrikau) (1939–1945)*, „Saeculum Christianum” 2023, t. 30, nr 2.
- Graczyk K., *Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2023, t. 16, z. 4.
- Graczyk K., *Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, nr 1.
- Graver H. P., *Der Krieg der Richter. Die deutsche Besatzung 1940–1945 und der norwegische Rechtsstaat*, Baden-Baden 2019.
- Graver H. P., *Judges Against Justice: On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Berlin–Heidelberg 2015.
- Grądzka-Rejak M., Namysło A., *Prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do III Rzeszy. Analiza porównawcza [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Grünberg K., Otręba B., *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001.
- Hütt G., *Urteile des Sondergerichts Kalisch und der Richter Ferdinand Trümper aus Duderstadt*, Norderstedt 2015.
- Izdebski Z., *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1946.
- Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1951.
- Janowicz Z., *Ustrój policji na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945*, Poznań 1950.
- Jarkowska A., *Criminal cases involving Jews heard in Krakow District Court in the period 1939–1944. A contribution to further research*, „Holocaust Studies” 2021, t. 28, nr 2.
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jędrzejewski E., *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Warszawa 1975.
- Kaczmarek R., *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
- Kołpak P., Raczyńska-Kruk M., Solarz M.W., *Na chłopski rozum. Wiejskie akta sądowe nowożytnych Olpín i ich konteksty społeczne*, Warszawa 2024.
- Konieczny A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972.
- Konieczny A., *Uwagi o sądzie doraźnym katowickiego Gestapo pod kierownictwem SS-Obersturmbannführera Johannes Thümmlera (październik 1943 r. – styczeń 1945 r.)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24.

- Korczak-Siedlecka J., *Przemoc i honor w życiu społecznym wsi na Mierzei Wiślanej w XVI–XVII wieku*, Toruń 2021.
- Kozera Ł., Wojtasik M., *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, sectio G (Ius) 2013, t. 60.
- Kruszewski T., *Prawo osobowe na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej podczas drugiej wojny światowej*, „*Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*” 2021, t. 43, nr 3.
- Krzemiński Z., *Adwokatura polska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „*Palestra*” 1976, nr 2.
- Kulesza W., *Polacy wpisani na volkslistę a obowiązek służby w Wehrmachcie w świetle wyroków Sądu Specjalnego w Toruniu*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2018, t. 23.
- Lemkin R., *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, przekł. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanckoroński, M. Madej, M. Grabski, Warszawa 2023.
- Lityński A., *Druga wojna światowa: Polskie Państwo Podziemne. Prawo i sądy polskie (Szkic do celów dydaktycznych)*, Tychy 2005.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Ługowski B., *Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2018, t. 21.
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983; t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 2019.
- Majer D., „*Narodowo obcy*” w III Rzeszy. *Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.
- Mańkowski Z., *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje [w:] Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998.
- Markiewicz J., *Walka i męczeństwo adwokatów Izby Lubelskiej w latach wojny i okupacji 1939–1945*, „*Palestra*” 1974, nr 7.
- Mączyński M., *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012.
- Meierhenrich J., *The Remnants of the Rechtsstaat. An Ethnography of Nazi Law*, Oxford 2018.

- Mielnik H., *Charakter tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, z. 3.
- Mielnik H., »In the Name of the Law«. Organisation and Functioning of the Polish (non-German) Judiciary in the General Government (German-Occupied Poland) in the Period of 1939 to 1945, „Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory Research Paper”, Series No. 2023-12.
- Mielnik H., *Klauzula rebus sic stantibus (art. 269 kodeksu zobowiązań) w warunkach okupacji niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie w świetle tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 2.
- Mielnik H., *Legal theses of the Kraków Court of Appeal in 1940–1943*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 14, z. 1.
- Mielnik H., *Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, t. 44, nr 3.
- Mielnik H., *Obraz sądownictwa i adwokatury w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej w twórczości Karola Pędowskiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2020, t. 19, z. 2.
- Mielnik H., *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. 72, z. 1.
- Mielnik H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020.
- Mielnik H., *The legal status of the Jews in proceedings before the Polish (non-German) courts in the Lublin district of the General Government during World War II*, „Acta Historico-Iuridica Pilsnensia” 2018.
- Mielnik H., *Ustalanie właściwości sądów polskich (nieniemieckich) w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Res Historica” 2023, t. 56.
- Mielnik H., *Wielka eksploatacja małych gruntów. Ingerencje władz niemieckich w postępowania działowe gospodarstw rolnych prowadzone przez sądy polskie (nieniemieckie) w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2022, t. 25.
- Mielnik H., Wrzyszc A., *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1.
- Mitera M., *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017.
- Moritz G., *Die deutsche Besatzungsgerichtsbarkeit während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen 1953.

- Moritz G., *Die Gerichtsbarkeit in besetzten Gebieten historische Entwicklung und völkerrechtliche Würdigung*, Tübingen 1959.
- Moritz G., *Gerichtsbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939–1945*, Tübingen 1957.
- Mróz W., *Notariat polski w latach 1939–1951*, cz. 1, „Rejent” 2004, nr 6.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Musiał B., *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.
- Musiół J., *Sędzia i kat, czyli jeden dzień doktora Thümmlera*, Warszawa 1986.
- Nawrocki S., *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.
- Neumann F., *Behemot. Narodowy socjalizm. Ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, przekł. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.
- Pędowski K., *Egzamin adwokacki w okresie okupacji niemieckiej*, „Palestra” 1993, t. 37, nr 5–6.
- Piątkowski S., *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018.
- Pielach M., *Administration of Cities in General Government 1939–1944 in the Regulations of the German Occupier* [w:] *Naděje právní vědy 2020. Právní věda v praxi*, red. V. Knoll, J. Hablovič, V. Vnenk, Plzeň 2021.
- Pielach M., *Structure and Staffing of the Department of Civil Engineering of the City of Lublin 1939–1942*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 1.
- Pohl D., *Von der „Judenpolitik” zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt am Main 1993.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. 2: *Generalna Gubernia, wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, cz. 1: *Ziemie „wcielone”*, Poznań 1952.
- Pospieszalski K.M., *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”. Wybór dokumentów z objaśnieniami w języku polskim i francuskim*, Poznań 1949.
- Pospieszalski K.M., *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945. (Ziemie zachodnie)*, Poznań 1946.
- Przybyszewski K., *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego (Sondergericht) w Toruniu 1942–1943*, „Rocznik Toruński” 1967, t. 2.
- Racine Asselin M.D., „Justice as Witness: Jews Facing Polish Courts During the German Occupation (1939–1942)”, mps pracy doktorskiej, Ottawa 2021.
- Rossoliński-Liebe G., *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*, Berlin 2024.
- Rudawski B., *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.
- Rudawski B., *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022 („Documenta Occupationis”, t. 18).

- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2022.
- Salmonowicz S., *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3.
- Salmonowicz S., *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 3.
- Schenk D., *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, przekł. i przypisy W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, przekł. K. Jachimczak, Kraków 2009.
- Schenk D., Kulesza W., *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, przekł. E. Bluszcz, G. Bluszcz, Łódź 2023.
- Schlüter H., „...für die Menschlichkeit im Strafmaß bekannt...”. *Das Sondergericht Litzmannstadt und sein Vorsitzender Richter*, Düsseldorf 2006.
- Semków P., *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001.
- Serwański E., *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963.
- Silberklang D., *Bramy łez. Zagłada w dystrykcie lubelskim*, Lublin 2022.
- Sroka I., *Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie pod okupacyjnym zarządem wojskowym*, Katowice 1975.
- Sroka I., *Policja hitlerowska w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Opole 1997.
- Sworzeń M., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie*, „Prawo i Życie” 1987, nr 40.
- Sworzeń M., *Sędziowie w podbitym kraju. Oficjalne sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1999, z. 128.
- Szarycz J., *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988.
- Szulczyński A., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Tokarski L., *Funkcjonowanie Zarządu Miejskiego w Chełmie w latach okupacji niemieckiej 1939–1944*, „Rocznik Chełmski” 2002, t. 8.
- Trepak L., „German occupation courts and legal proceedings as a constituent part of the Nazi totalitarian regime in Galicia (1941–1944)”, mps pracy doktorskiej, Lwów 2020.
- Uruszczak W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12.
- Voecker J., *Criminality in the Face of Life and Death: Crime and Criminal Prosecution as a Part of Everyday Life in the Warsaw Ghetto*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2022, vol. 71.
- Vondráček J., *Die Rolle der Bezirksämter bei der Implementationierung der gelenkten Wirtschaft im Protectorat Böhmen und Mähren [w:] Der Beamte als Diener vieler Herren? Die Nationalisierung und Politisierung der öffentlichen Verwaltung in Mitteleuropa 1848–1948*, red. M. Klečáček, Praha 2018.

- Vondráček J., *Herrschaft, Verwaltung und Alltag im Protectorat Böhmen und Mähren. Alltägliches Wirtschaften im politischen Bezirk Kladno von 1939 bis 1945*, Marburg 2021.
- Waszczyński J., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi w latach 1939–1945* [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Waszczyński J., *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24.
- Weckbecker G., *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998.
- Weh A., *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941.
- Węcki M., *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.
- Wiatr E., *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2015, nr 11.
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 1: 1.09.1939 – 31.07.1940, „Studia z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20).
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 2: 31 lipca 1940 – 31 lipca 1941 [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, Wrocław 2020.
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 3: 1.08.1941 – 27.12.1944, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2021, t. 72, z. 2.
- Wrzyszc A., *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)* [w:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, red. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22.
- Wrzyszc A., *Kształtowanie wykładni prawa sądowego w praktyce funkcjonowania sądownictwa okupacyjnego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Omnia sunt interpretanda. Teoria i dogmatyka prawnicza. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Leszczyńskiemu*, red. A. Korybski, B. Liżewski, Lublin 2023.
- Wrzyszc A., *Nadzór niemiecki nad sądownictwem polskim w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945* [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 2, Białystok–Katowice 2010.

- Wrzyszc A., *Notariat w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945) – stan prawny*, „Rejent” 1997, nr 11.
- Wrzyszc A., *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)* [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów, 15–18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” 1992, t. 14.
- Wrzyszc A., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie. Refleksje o najnowszej książce Andrzeja Szulczyńskiego, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”* 2021, t. 43, nr 3.
- Wrzyszc A., *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie (stan badań)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, t. 19.
- Wrzyszc A., *Sądy na ziemiach polskich w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Najnowsze opracowania tematu*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2020, t. 23.
- Wrzyszc A., *Tworzenie okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2003, t. 8.
- Wrzyszc A., *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczęgłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.
- Wrzyszc A., *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (*Ius*) 2019, t. 66, nr 1.
- Wrzyszc A., *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1.
- Zarzycki E., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000.
- Zarzycki E., *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1981.
- Zarzycki Z., *Nienawiść religijna i rasowa jako przyczyna procesów małżeńskich w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w okresie II wojny światowej* [w:] *Cuius regio, eius religio?*, cz. 2, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008.
- Zarzycki Z., *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, Kraków 2010.
- Zarzycki Z., *Wielokrotni rozwodnicy na wokandzie Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 2.

KONRAD GRACZYK – ur. 1991 r., doktor nauk prawnych, profesor uczelni na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, pracownik IPN. Prowadzi badania nad prawem i sądownictwem III Rzeszy oraz okupacją niemiecką. Ostatnio opublikował monografię *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* (2025). Kontakt: konrad.graczyk@us.edu.pl; konrad.graczyk@ipn.gov.pl

HUBERT MIELNIK – ur. 1991 r., doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Historii Państwa i Prawa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Prowadzi badania nad problematyką prawa i sądownictwa w Generalnym Gubernatorstwie. Opublikował m.in. monografię *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944* (2020). Kontakt: hubert.mielnik@umcs.pl

KONRAD GRACZYK – born in 1991, SJD, Professor at the Chair of History of State and Law, Faculty of Law and Administration, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. His research focuses on the issues of law and judiciary in the General Governorate. He has published, among other works, the monograph *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, [Polish (non-German) judiciary in the Lublin district of the General Governorate in 1939–1944], Lublin 2020. Contact: hubert.mielnik@umcs.pl

HUBERT MIELNIK – born in 1991, Doctor of Law, Associate Professor at the Department of History of State and Law, Faculty of Law and Administration, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. His research focuses on the issues of law and judiciary in the General Government. He has published, among other works, the monograph *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, [Polish (non-German) judiciary in the Lublin district of the General Government in 1939–1944], Lublin 2020. Contact: hubert.mielnik@umcs.pl